

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

شماره مجوز مجله: ۸۰۴۰۰

زمان پذیرش نایبی: ۱۳۹۶/۱۲/۲۷

کنکاشی بر تحولات نظام شهری با تأکید بر تبدیل روستا به شهر (مورد پژوهش: خراسان شمالی)

مهدی زنگنه^۱، ایمان منصوریان^۲، فاطمه خوشدل^۳

۱- استادیار دانشگاه حکیم سبزواری، دانشکده جغرافیا، گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری ۹۱۵۹۳۲۸۶۱۱*.

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه حکیم سبزواری

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه حکیم سبزواری

Email: M.zanganeh@hsu.ac.ir

چکیده:

یکی از راهبردهای مهمی که در نیم قرن اخیر برای مقابله با عدم تعادل منطقه ای ناشی از رشد فزاینده شهرهای بزرگ مورد بر این اساس هدف اصلی این تحقیق . توجه قرار گرفته است، تقویت شهرهای کوچک و میانی در نظام شبکه شهری است بررسی و تحلیل اثرات تبدیل روستا به شهر و نقش آن در تحولات نظام شهری در استان خراسان شمالی در طی نیم قرن اخیر (دوره ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰) است. پژوهش حاضر بر اساس ماهیت و روش انجام تحقیق جزو تحقیقات توصیفی- تحلیلی می باشد. جهت تجزیه و تحلیل داده ها از شیوه تجزیه و تحلیل کمی با تکیه بر مدل ها و تکنیک های برنامه ریزی منطقه ای استفاده شده است. نتایج این پژوهش نشان می دهد که روند کلی ارتقای روستا به شهر در طی سرشماری سال های ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵ (پیش از تقسیم استان خراسان بزرگ) روندی تدریجی بوده است اما از سالهای ۱۳۷۵ و پس از اجرای تقسیمات سیاسی استان مبنی بر تقسیم استان خراسان بزرگ به سه استان، روند تبدیل روستا به شهر در هر سه استان روندی صعودی و رو به رشد داشته است؛ به طوریکه در طی ۵ دوره متوالی سرشماری (سال های ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵)، روستاهای ارتقا یافته به شهر در استان خراسان شمالی به تعداد ۸ شهر و در دو دوره آخر سرشماری (سال های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰) تعداد روستاهای ارتقا یافته به شهر تعداد ۱۰ شهر بوده است. همچنین سهم فرآیند تبدیل روستا به شهر در افزایش خالص جمعیت شهری استان خراسان شمالی رقمی کم تر از ۵ درصد میزان افزایش کل بوده است. با وجود این روستاهای تبدیل شده به شهر توانسته اند تأثیر مثبتی در بسامان سازی فضایی جمعیت و تعدیل نظام سکونتگاهی منطقه داشته باشند.

واژگان کلیدی: خراسان شمالی، تبدیل روستا به شهر، نظام شهری، بسامان سازی فضایی

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۱-مقدمه

۱-۱- بیان مسأله و ضرورت انجام تحقیق

با ظهور انقلاب صنعتی و با گسترش شتابان شهرها، مخصوصاً متروپل ها، جوامع انسانی ساکن در آنها، با مشکلات عدیده ای روبه رو شده اند. یکی از بارزترین این مشکلات، تمرکزگرایی شدید در یک یا چند شهر و گسیختگی نظام سلسله مراتبی شهری در اکثر کشورها می باشد. (سرایبی و اسکندری، ۱۳۸۶: ۱۶۶).

در نتیجه این مشکلات، تحلیل گران مسایل شهری و منطقه ای، توجه خود را به توسعه شهرهای کوچک و متوسط، به عنوان Mahdibeigi et al یک استراژی لازم برای مقابله با عدم تعادل ناشی از توسعه شهرهای بزرگ، معطوف کرده اند.

(چرا که تا هنگامی که رشد شهری صرفاً به چند شهر بزرگ محدود باشد، گرایش بیشتری به تشدید و (al,2010:158) تمدید روند رشد در این مراکز خواهد بود تا انتقال تدریجی آنها به مراکز شهری کوچک تر. (ایزدی، ۱۳۸۰: ۷)

امروزه تمامی نظریه پردازان، محققان و برنامه ریزان به این یقین رسیده اند که بدون یک نظام سکونتگاهی متناسب و یک سلسله مراتب عملکردی سکونتگاهی، اهداف توسعه محقق نخواهد شد. بر این مبنا روند تکاملی نظریات و راهبردهای سکونتگاهی در طی دهه های اخیر به سمت توسعه و بهبود سکونتگاه های سطوح میانی و پایینی نظام سلسله مراتبی سوق پیدا کرده است. چرا که توجه به توسعه سطوح برتر سکونتگاه های انسانی (شهرهای بزرگ)، اهداف توسعه را محقق نساخته است. (ایزدی، ۱۳۸۰: ۱)

بنابر این، یکی از مهمترین و مؤثرترین تلاش ها در جهت دستیابی به توسعه متوازن، توجه و تمرکز یافتن بر شهرهای کوچک و تعیین و ارزیابی نقش آنها در توسعه و توسعه منطقه ای است. (فنی، ۱۳۸۸: ۱۳)

یکی از موضوعات مهمی که در سال های اخیر مورد توجه جغرافیدانان ایران بوده است بررسی و تحلیل نقش و عملکرد شهرهای کوچک و میانی در توسعه منطقه ای می باشد. اما، در تحقیقات اندکی موضوع تبدیل روستا به شهر و بازتاب های فضایی آن در نظام شبکه شهری و توسعه منطقه ای مورد توجه قرار گرفته است. بر این اساس هدف اصلی این تحقیق بررسی و تحلیل اثرات تبدیل روستا به شهر و نقش آن در تحولات نظام شهری در استان خراسان شمالی طی نیم قرن اخیر (دوره ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰) می باشد. و اینکه آیا تبدیل روستا به شهر توانسته در تحولات نظام شهری در استان خراسان شمالی طی نیم قرن اخیر (دوره ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰) نقش داشته باشد یا خیر؟

مبانی نظری تحقیق 2-

۱- نظام شهری 2

نظام شهری عبارت است از مجموعه ای از شهرها و شهرک های به هم پیوسته که در درون یک قلمرو خاص استقرار یافته اند (در تعریفی کامل تر می توان گفت نظام شهری عبارت است از مجموعه ای از شهرهای (Gregory at ai; 2009,791) وابسته به هم که ساختار نظام سکونتگاه های شهری را در یک ناحیه، منطقه، کشور و جهان پدید می آورند. نظام شهری تنها محدود به مجموعه کالبدی از سکونتگاه های شهری نیست. بلکه جریان ها و ارتباطات میان این سکونتگاه ها را نیز در بر می گیرد. این جریان ها عبارتند از: جمعیت، سرمایه، عوامل تولید، ایده ها، اطلاعات و نوآوری. (عظیمی، ۱۳۸۱: ۵۳) لازم به ذکر است که اصطلاح سیستم شهری اولین بار توسط برایان بری^۱ در سال ۱۹۶۴ به کار گرفته شد. منظور وی از نظام شهری، گروهی از شهرهای وابسته و مرتبط به هم، یعنی همان مفهوم معادل شبکه شهری می باشد. (تقوایی و صابری، ۱۳۸۹: ۵۷)

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۲-۲- تعریف شهر کوچک

شاید مسأله و مشکل تعریف شهرهای کوچک به قدمت مشکل تعریف مفهوم شهر و شهرنشینی باشد. حتی مسأله تعریف شهرهای کوچک مشکل تر نیز است. به این علت که اکثر کشورها حداقل به لحاظ اداری و رسمی، تعریف هایی برای مراکز شهری یا شهرک ها دارند. در حالی که، هیچ تعریفی برای مواردی هم چون مراکز شهری کوچک، متوسط و بزرگ وجود ندارد عوامل متعددی در اندازه یک شهر مؤثرند که توصیف آنها و نقشی که هر کدام به عهده دارد، به (Owusu,2005:21) تعریف اندازه شهر کمک می کند. این عوامل عبارتند از: تعداد جمعیت شهر، توان اقتصادی شهر، اندازه فیزیکی شهر و تراکم شهر. لکن در مطالعات مربوط به اندازه شهر، اغلب عامل جمعیت، به عنوان عامل نشان دهنده اندازه شهر به کار گرفته شده است. سازمان ملل متحد نیز در دسته بندی اندازه شهرها صرفاً به ملاک های جمعیتی تکیه دارد. (زبردست، ۱۳۸۳: ۹-۷) به همین علت، تعریف شهرهای کوچک در کشورهای مختلف متفاوت بوده و هر کدام با توجه به ویژگی ها و شرایط خاص خود دارای تعریف و اندازه جمعیتی مشخصی هستند. همین موضوع سبب شده است که دامنه جمعیتی شهرهای کوچک از کشوری به کشور دیگر متفاوت باشد. لازم به ذکر است که در ایران، با توجه به شرایط و مقتضیات مکانی و خاص استان ها و مناطق، نقاط شهری بین ۲۰ تا ۵۰ هزار نفر به عنوان شهرهای کوچک شناسایی و پذیرفته شده است و کم تر از آن را در زمره شهرهای بسیار کوچک یا روستا شهرها می آورند. (فنی، ۱۳۷۵: ۷)

۳- نقش شهرهای کوچک در توسعه و تعادل منطقه ای-۲

بررسی های به عمل آمده در سال های اخیر، نشان می دهد که شهرهای کوچک در توسعه اجتماعی-اقتصادی کشورهای آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین اهمیت خاصی دارند. زیرا، عرضه کارکردهای مختلف اجتماعی، اقتصادی و خدماتی در شهرهای کوچک از عوامل مهم توسعه ناحیه ای و ملی شناخته میشود. (شکوئی، ۱۳۸۷: ۴۱۴)

شهرهای کوچک با تأمین امکانات شغلی، تجاری، آموزشی و بهداشتی در نقش مراکز توزیع عمل می کنند و به عنوان بازار تولیدات کشاورزی حوزه های روستایی، بخشی از ناحیه را به تحرک اجتماعی-اقتصادی می رسانند. در صورت پیدایش تحرک های اجتماعی-اقتصادی در شهرهای کوچک، پذیرش بخشی از مهاجران روستایی در این قبیل شهرها عامل خنثی کننده مهاجرت های روستایی به شهرهای بزرگ است. (شکوئی، ۱۳۸۷: ۴۱۴)

در واقع این مراکز شهری با تمرکز امکانات خدماتی و آرایه آنها به نواحی اطراف خود و تخصص یابی در امر بازرگانی، به عنوان یک اهرم توسعه منطقه ای قلمداد می گردند. (ایزدی، ۱۳۸۰: ۱۷۵) بنابراین، الگوی رشد جمعیت و شهرنشینی با اتخاذ سیاست ها و تدابیری برای هدایت مازاد جمعیت روستایی به شهرهای کوچک و تشویق ساکنین شهرهای بزرگ و متوسط به استقرار در این گونه شهرها قابل تغییر است. (علیزاده و کازرونی، ۱۳۶۵: ۱۲۷) تیسدل^۱ معتقد است با توجه به این که نیروهای طبیعی بازار قادر به ایجاد نظام بهینه توزیع جمعیت در سکونتگاه های سرزمین نیستند، برای پیشگیری از تمرکز در برخی از نقاط، توجه به رشد شهرهای کوچک و میان مقیاس باید به عنوان راهی در سیاست گذاری نظام اسکان مورد تأکید قرار گیرد. (امکچی، ۱۳۸۳: ۵۰)

۳- پیشینه تحقیق

ایده و موضوع مطالعه و بررسی شهرها یا نقاط شهری کوچک در دنیای تحقیقات علمی، شاید اولین بار با کار جانسون (۱۹۷۰) و بحث مرکز توسعه روستایی فانل (۱۹۷۶) آغاز و مطرح گردید که جدیدترین موضوع در کار برنامه ریزی توسعه فضایی و منطقه ای بود. بدون شک، از مصرترین طرفداران این دیدگاه، دنیس راندینلی است. کار او با همکاری رودل (۱۹۷۸) و نوشته اش تحت عنوان "شهرهای درجه دوم در کشورهای در حال توسعه"، بحث عمیق و پرتوانی راجع به موضوع فراهم آورد (فنی؛ ۱۳۷۵: ۱۰).

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

آن و از دیدگاه آمایشی، از برنامه پنجم عمرانی پیش از انقلاب در کشور ما سابقه توجه به شهرهای کوچک به مفهوم خاص شروع گردید. این امر همزمان با دهه ۱۹۷۰ میلادی بوده است؛ زمانی که اغلب کشورهای جهان نیز در برنامه (۵۶-۱۳۵۲) های خود به توسعه شهرهای کوچک توجه نمودند. لیکن، این بدان معنی نیست که قبل از آن شهرهای کوچک به کلی فراموش شده بودند. بلکه، توسعه و عمران این شهرها در قالب برنامه های عمران شهری (بوژه عمران فیزیکی) صورت می گرفت. علاوه بر برنامه های عمرانی، در مطالعات طرح آمایش سرزمین ستیران، طرح پایه آمایش سرزمین اسلامی در ایران (۸۱-۱۳۶۱)، طرح کالبدی ملی و نیز طرح ایران ۱۴۰۰؛ به اهمیت و نقش شهرهای کوچک در توسعه و نظام سلسله مراتب سکونتگاهی اشاره شده است (ایزدی؛ ۲۳۲: ۱۳۸۰-۲۲۹).

در سال های اخیر تحقیقات فراوانی در زمینه اهمیت، نقش و جایگاه شهرهای کوچک و روستا شهرها در برنامه های توسعه به ویژه در توسعه منطقه ای و روستایی و نیز در ارتباط با فرآیند تبدیل روستا به شهر و نقش آن در سطوح ملی، منطقه ای و محلی؛ در قالب پایان نامه های کارشناسی ارشد و رساله های دکترای دانشگاه های مختلف کشور و نیز مقالات و طرح های تحقیقاتی مختلف؛ صورت پذیرفته است؛ که در همگی آنها بر نقش و اهمیت ایجاد و تقویت شهرهای کوچک و روستا شهرها در توسعه روستایی و منطقه ای تأکید گردیده است.

۴- مواد و روش ها

پژوهش حاضر براساس ماهیت و روش انجام تحقیق جزو تحقیقات توصیفی- تحلیلی می باشد. داده ها و اطلاعات مورد نیاز تحقیق از طریق کتابخانه ای و با استفاده از روش ترکیبی گردآوری شده است. ابزارهای مورد استفاده در این پژوهش نیز از هر دو نوع استاندارد و محقق ساخته بوده است. با توجه به این که داده های مورد استفاده در این پژوهش همگی از نوع کمی و گسسته می باشند؛ لذا، جهت تجزیه و تحلیل داده ها از شیوه تجزیه و تحلیل کمی با تکیه بر مدل ها و تکنیک های برنامه ریزی منطقه ای و با بهره گیری از نرم افزارهای رایانه ای استفاده گردیده است. در این راستا مدل ها و تکنیک هایی در دو سطح عناصر جامعه و عناصر نمونه و در دو مقطع قبل و بعد از شهر شدن شهرهای نوپا و نیز به دو شیوه با احتساب شهرهای نوپا و بدون احتساب آن ها مورد استفاده قرار گرفته است.

۴-۱- جامعه آماری و روش نمونه گیری

جامعه آماری مورد بررسی در این پژوهش شامل تمامی روستاهایی است که بین سرشماری های سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰، به شهر ارتقا یافته اند و اکنون جزو شبکه شهری استان خراسان شمالی محسوب میشوند. با توجه به تقسیمات سیاسی صورت گرفته در منطقه مورد مطالعه، که طی آن استان خراسان در سال ۱۳۸۳ به سه استان خراسان رضوی، شمالی و جنوبی تقسیم گردیده بود و از آن جایی که مطالعه موردی این پژوهش تنها استان خراسان شمالی را شامل می گردید؛ لذا، لازم بود تا نخست با انجام بازسازی های جمعیتی برای سرشماری های پیش از تقسیم استان، جمعیت آبادی ها، شهرها، بخش ها و شهرستان ها و در نهایت جمعیت استان خراسان شمالی در سرشماری های پیش از تقسیم استان، تفکیک و تعیین گردد. از این رو با انجام فعالیتی دقیق و در عین حال وقت گیر جمعیت کل استان خراسان شمالی و نیز جمعیت نقاط شهری و روستایی آن در سرشماری های سال های ۱۳۳۵، ۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ بازسازی و تعیین گردید تا بدین صورت بتوان به جامعه آماری مورد نظر دست پیدا کرد.

جدول ۱: روستاهای ارتقا یافته به شهر در دوره های مختلف سرشماری (جامعه آماری مورد مطالعه)

اسفراین، بجنورد، جاجرم، شیروان، فاروج	۱۳۳۵-۴۵
-	۱۳۴۵-۵۵
آشخانه	۱۳۵۵-۶۵
راز، سنخواست	۱۳۶۵-۷۵

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

پیش قلعه، حصار گرمخان، درق، شوقان، صفی اباد، قاضی، گرمه، لوجلی	۱۳۷۵-۸۵
ایور، تیتکانلو	۱۳۹۰

منبع: یافته های تحقیق

اما، با توجه به این که صفت مورد بررسی در بین جامعه مورد مطالعه در این پژوهش به طور ناهمگونی توزیع شده بود؛ لذا، جهت انتخاب نمونه ها ابتدا جامعه مورد مطالعه بر اساس شاخص زمانی مدت زمان سپری شده از شهر شدن نقاط تقسیم و سپس با استفاده از روش نمونه گیری تصادفی با جایگذاری؛ دو گروه نمونه مشتمل بر ۳ شهر به عنوان نمونه انتخاب گردید. همچنین در انتخاب نمونه ها دو شرط مهم و اساسی مدنظر قرار گرفته است: حداقل ۵ سال از زمان تبدیل شدن نقاط نمونه به شهر گذشته باشد و نیز جمعیت آنها در آخرین سرشماری کشور (۱۳۹۰) کم تر از ۲۵ هزار نفر باشد.

جدول ۲: نمونه های مورد مطالعه

نمونه گروه اول	آشخانه
نمونه گروه دوم	راز، سنخواست

۲-۴-۲ مدل ها و تکنیک های تجزیه و تحلیل اطلاعات

۲-۴-۱: مدل رتبه _اندازه در نظام شهری و منطقه ای

یکی از مدل های رایج که چگونگی وجود یا عدم وجود سلسله مراتب شهری را در استان (منطقه) یا کشور، مورد بررسی قرار می دهد، مدل رتبه-اندازه است. (زیاری، ۱۳۸۸: ۱۸۱) زیپف^۱ ثابت میکند چنانچه توزیع جمعیت شهرها، تصادفی باشد، رتبه شهرها ارتباط خطی معکوس با نسبت لگاریتم جمعیت (اندازه) شهرها خواهد داشت. (زنگی آبادی و صابری، ۱۳۸۹: ۱۴۳)

۲-۴-۲-۲ شاخص نخست شهر

ایده نخست شهر، اولین بار توسط مارک جفرسون^۲ در سال ۱۹۳۹ در مقاله ای با عنوان "قانون نخست شهری" مطرح شد) اکبری و دیگران؛ ۱۳۸۸: ۸). شاخص نخست شهر از تقسیم کردن جمعیت بزرگترین شهر به کل جمعیت شهری نظام شهری کشور یا منطقه به دست می آید. هرچه مقدار عددی این شاخص بیشتر باشد، شهر نخست دارای تسلط بیشتری است. (حکمت نیا و موسوی، ۱۳۹۰: ۱۹۸)

۲-۴-۳-۴ شاخص تمرکز هرفیندال

این شاخص میزان تمرکز در نظام شهری را مورد بررسی قرار می دهد. هرچه مقدار عددی این شاخص بیشتر باشد، میزان تمرکز بیشتری را نشان می دهد. (فرهودی و دیگران، ۱۳۸۸: ۵۹) فرمول این ضریب بدین شرح است:

$$H_i = \sum_{i=1}^n \left(\frac{P_i}{P}\right)^2 \quad (1)$$

برابر با کل جمعیت شهری منطقه مورد مطالعه است. P و i : جمعیت شهر P_i که

۲-۴-۴ ضریب جینی

برای سنجش وضعیت توزیع جمعیت در نقاط شهری منطقه می توان از ضریب جینی استفاده نمود. مقدار ضریب جینی بین صفر و یک خواهد بود. اگر منحنی لورنز بر خط نرمال منطبق باشد، جمعیت یابی نقاط شهری در منطقه کاملاً متعادل است.

^۱zipf 1949

^۲ Mark Jefferson 1939

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

بنابراین، مقدار ضریب جینی نیز برابر صفر خواهد شد. به عکس، ضریب جینی برابر با یک، زمانی حاصل می شود که جمعیت یابی نقاط شهری کاملاً نامتعادل است. البته، در عمل حالت های کاملاً متعادل وجود ندارد. (تقوایی و گودرزی، ۱۳۸۸: ۱۱۷)

۵-۲-۴- مدل آنتروپی

آنتروپی نسبی که یک شاخص مشتق شده از آنتروپی شانون است، دارای مقداری بین حداقل صفر تا حداکثر یک می باشد. (این مدل معیاری است برای سنجش توزیع جمعیت شهری و توزیع شهرها در طبقات شهری یک (Tsai, 2005: 145) منطقه. با استفاده از این مدل می توان به میزان تعادل فضایی استقرار جمعیت و تعداد شهرها در سطح شبکه شهری، استانی، منطقه ای و ملی پی برد. (قرخلو و دیگران، ۱۳۸۷: ۸۵) این مدل، در واقع معیاری برای سنجش نحوه توزیع یک متغیر در ناحیه یا منطقه است و می تواند در تشخیص تعادل فضایی مورد استفاده قرار گیرد. این شاخص همچنین به منظور تعیین تأثیرات جمعیتی شهرهای کوچک و میانی در یک منطقه یا کشور جهت بررسی تعادل فضایی، به کار گرفته می شود. اگر ضریب آنتروپی به طرف صفر میل کند حکایت از تمرکز بیشتر و عدم تعادل در توزیع جمعیت بین کانون ها دارد و اگر به طرف یک و بالاتر از آن میل کند توزیع متعادل تری را در عرصه منطقه ای نشان می دهد. (داداش پور و مولودی، ۱۳۹۰: ۱۱۰)

۵- معرفی محدوده ی مورد مطالعه

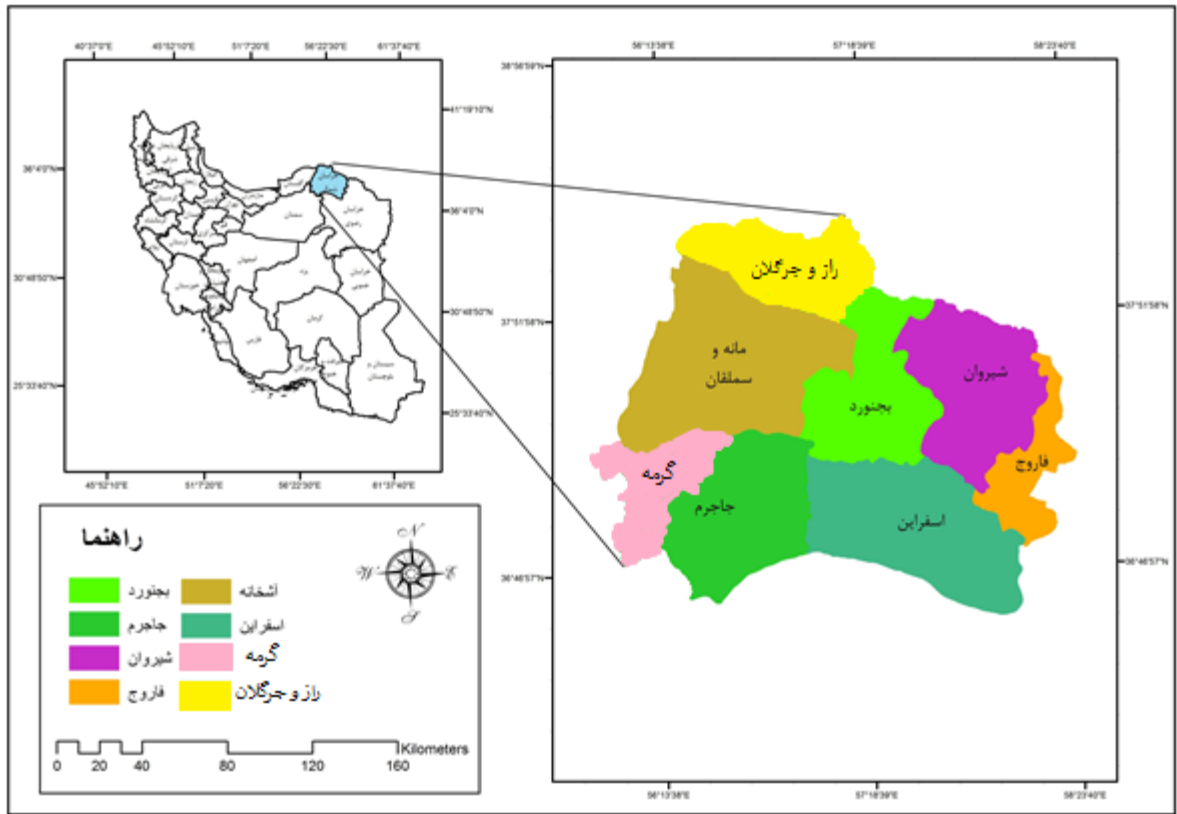
استان خراسان شمالی با مساحتی حدود ۲۸۴۳۴ کیلومتر مربع از ۸ شهرستان بجنورد (مرکز استان)، شیروان، اسفراین، مانه و سملقان، جاجرم، فاروج و گرمه و راز و جرگلان تشکیل شده است. این استان از نظر موقعیت جغرافیایی، از شمال با کشور ترکمنستان، از شرق و جنوب با استان خراسان رضوی، از جنوب غربی با استان سمنان و از غرب با استان گلستان هم مرز است.

جدول ۳- روند تغییرات تعداد شهرهای کشور و استان ۹۰-۱۳۳۵

۱۳۹۰	۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵	۱۳۳۵	
۱۳۳۱	۱۰۱۲	۶۱۲	۴۹۶	۳۷۳	۲۷۲	۱۹۹	تعداد شهرهای کشور
۲	۸	۲	۱	۰	۰	۵	تعداد شهرهای استان

استخراج: نگارندگان

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

شکل ۱- نقشه ی موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

جدول ۴: آخرین تقسیمات سیاسی استان خراسان شمالی

تعداد شهرستان	تعداد شهر	تعداد بخش	تعداد دهستان	تعداد آبادی های دارای سکنه
8	۲۲	۱۹	۴۵	۱۲۹۸

منبع: moi.ir دفتر تقسیمات کشوری وزارت کشور

۶- یافته های تحقیق

۶-۱- تبدیل روستا به شهر و نقش آن در تحولات نظام شهری منطقه مورد مطالعه

طی نیم قرن اخیر، یکی از اثرات فرآیند شهرگرایی شتابان بر ساختار فضایی و جمعیتی کشور، رشد فزاینده تعداد شهرها، از طریق تبدیل مراکز روستایی به شهرهای کوچک می باشد. با بررسی نتایج سرشماریهای عمومی کشور طی دوره ۵۵ ساله ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ مشاهده می گردد که تعداد شهرهای کشور از رقم ۱۹۹ شهر در سال ۱۳۳۵ به ۱۱۳۲ شهر در سال ۱۳۹۰ افزایش یافته است. این امر حکایت از افزوده شدن ۱۱۳۲ شهر به شبکه شهری کشور طی دوره مذکور دارد. از این تعداد ۲۵ نقطه، شهرهای جدید و نوپیادی بوده اند که در اطراف کلان شهرها با هدف جذب جمعیت مازاد و سرریز آنها ایجاد شده اند ولی، بقیه روستاهایی بوده اند که به شهر ارتقا یافته اند. (رضوانی و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۵) افزایش تعداد شهرهای کشور از طریق ارتقای روستاها، طی سال های ۴۵-۱۳۳۵، ۵۵-۱۳۴۵، ۶۵-۱۳۵۵، ۷۵-۱۳۶۵، ۹۰-۱۳۸۵ به ترتیب ۷۳، ۱۰۱، ۱۲۳، ۱۱۶، ۴۰۰، ۳۱۹ شهر بوده است که بیانگر اهمیت بالای پدیده ی تبدیل روستا به شهر، در افزایش تعداد شهرهای کشور و به تبع آن تاثیرات گوناگون آن بر تحولات نظام شهری کشور است.

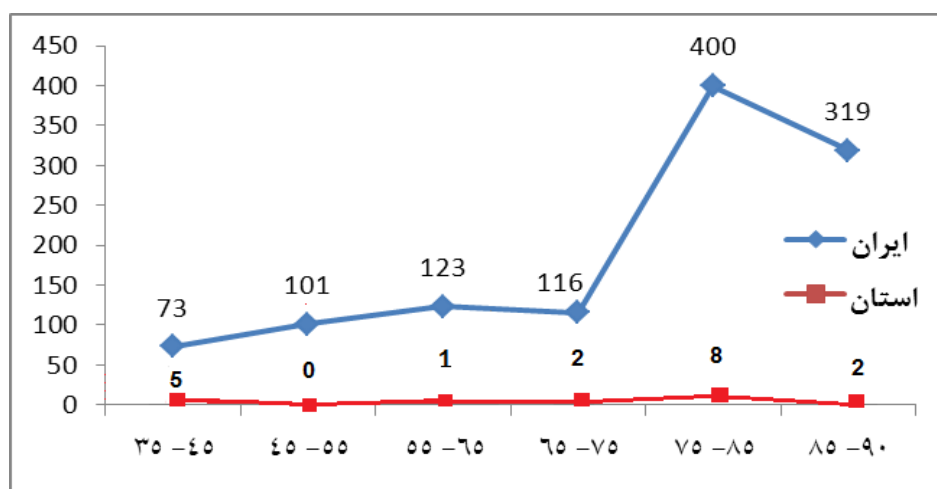
ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

در بحث تبدیل روستا به شهر نیز همچون بحث شهرنشینی، مشابهت بین وضعیت کشوری و منطقه مورد مطالعه به وضوح قابل مشاهده است، از آن جهت که هم در سطح کشور و هم در سطح استان، بیشترین میزان ارتقای روستا به شهر طی دهه ۸۵-۱۳۷۵ رخ داده است، علت این امر را باید در تغییر و تحولات صورت پذیرفته در قوانین تقسیمات کشوری در ارتباط با ملاک های شناخت شهر دانست. چرا که، در سال ۱۳۷۱ تبصره ای (تبصره ۵) به ماده ۴ قانون تعاریف و ضوابط تقسیمات کشوری مصوب سال ۱۳۶۲ الحاق گردید که بر اساس آن شرط جمعیتی برای روستاهای مرکز بخش حذف گردید. طبق این تبصره و آیین نامه اجرایی آن، تلقی شهر و تاسیس شهرداری به طور انحصاری در روستاهای مرکز بخش با هر میزان جمعیت و همچنین روستاهای واجد شرایط، در تراکم کم با حداقل ۴ هزار نفر جمعیت و در تراکم متوسط با حداقل ۶ هزار نفر جمعیت خواهد بود. (طاهرخانی، ۱۳۷۸؛ ۱۸) این قانون اگرچه در سال های اولیه تاثیر چندانی در افزایش نقاط شهری نداشت؛ اما، از سال ۱۳۷۵ به بعد، فرآیند تبدیل روستا به شهر، رشد فزاینده ای به خود گرفت. به طوری که، فقط در یک سال (۱۳۷۹)، ۱۲۰ شهر به تعداد نقاط شهری کشور افزوده شد. (سرابی و اسکندری، ۱۳۸۶: ۱۷۰)

جدول ۵: تعداد روستاهای ارتقا یافته به شهر و نرخ متوسط سالانه تبدیل روستا به شهر

۸۵-۹۰	۷۵-۸۵	۶۵-۷۵	۵۵-۶۵	۴۵-۵۵	۳۵-۴۵	
۳۱۹	۴۰۰	۱۱۶	۱۲۳	۱۰۱	۷۳	تعداد روستاهای ارتقا یافته به شهر در ایران
۶۳.۸	۴۰	۱.۶	۱۲.۳	۱۰.۱	۷.۳	نرخ متوسط سالانه تبدیل روستا به شهر در ایران
۲	۸	۲	۱	۰	۵	تعداد روستاهای ارتقا یافته به شهر در استان
۰/۴	۰/۸	۰/۲	۰/۱	۰	۰/۵	نرخ متوسط سالانه تبدیل روستا به شهر در استان

منبع: یافته های تحقیق

شکل ۲: تعداد روستاهای ارتقا یافته به شهر در ایران و استان

پس از مشخص نمودن روند و تغییرات پدیده تبدیل روستا به شهر در محدوده مورد مطالعه، جهت تعیین سهم فرآیند تبدیل روستا به شهر در افزایش جمعیت شهری استان اقدام گردید که نتایج حاصل از آن به شرح جدول شماره (۶) می باشد. نتایج محاسبات و نیز نمودار حاصل از آن (شکل ۳) به روشنی گویای این واقعیت است که در تمامی دوره های مورد مطالعه، سهم فرآیند تبدیل روستا به شهر در افزایش خالص جمعیت شهری استان خراسان شمالی رقمی کم تر از ۵ درصد افزایش کل بوده است.

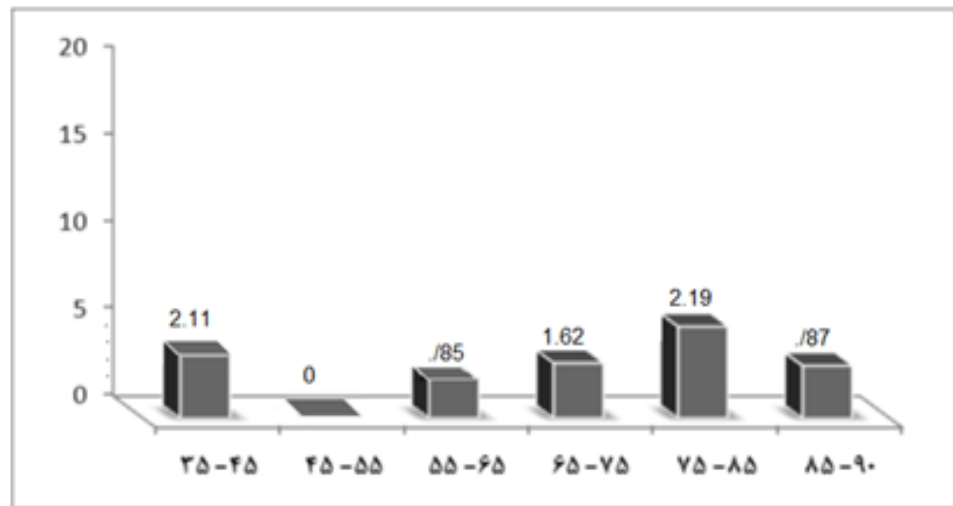
ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

جدول ۶: تعیین سهم فرآیند تبدیل روستا به شهر در میزان افزایش جمعیت شهرنشین استان

۸۵-۹۰	۷۵-۸۵	۶۵-۷۵	۵۵-۶۵	۴۵-۵۵	۳۵-۴۵	
۷۶۱۰	۱۷۷۹۲	۱۰۹۸۱	۷۵۲۴	۰	۱۵۰۲۴۸	میزان جمعیت اضافه شده به شبکه شهری استان از طریق تبدیل روستا به شهر
۰/۸۷	۲/۱۹	۱/۶۲	۰/۸۵	۰	۲/۱۱	درصد جمعیت اضافه شده به شبکه شهری استان از طریق تبدیل روستا به شهر

منبع: یافته های تحقیق

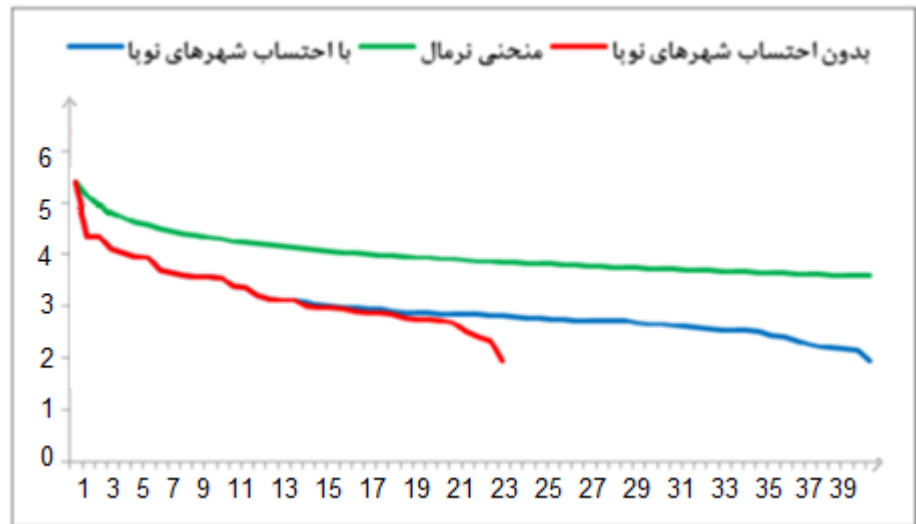
شکل ۳: درصد جمعیت اضافه شده به شبکه شهری استان از طریق تبدیل روستا به شهر

همینطور برای تعیین اینکه، پدیده تبدیل روستا به شهر چه نقشی در تعادل فضایی جمعیت و نیز تعدیل نظام سلسله مراتب سکونتگاهی استان خراسان شمالی داشته است، از مدل‌های رتبه-اندازه شهری زیپف؛ ضریب جینی؛ ضریب آنتروپی استفاده گردیده است. بدین ترتیب که مدل‌های مذکور یک بار با احتساب شهرهای نوپا و یک بار دیگر بدون احتساب آنها مورد سنجش و آزمون قرار گرفته اند.

بررسی نتایج حاصل از مدل رتبه-اندازه و نمودارهای مربوط به توزیع سلسله مراتبی شهرهای استان در هفت دوره سرشماری سال‌های ۹۰-۱۳۳۵، تمایل یافتن شبکه شهری استان، به سمت خط توزیع نرمال در صورت اضافه شدن شهرهای نوپا به شبکه شهری منطقه را نشان می‌دهد. هر چند که، مقدار آن به جهت کوچک اندام بودن نقاط اضافه شده به شبکه، چندان قابل توجه و مؤثر نیست؛ اما، با افزوده شدن شهرهای نوپا به مجموعه شبکه شهری استان، نمودارهای رتبه-اندازه، قرابت بیشتری به منحنی نرمال یافته است و نظام سلسله مراتب سکونتگاهی استان به سوی تعادلی هرچند اندک میل کرده است.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

شکل ۴: تاثیر تبدیل روستا به شهر در سلسله مراتب شهری استان ۱۳۸۵

همچنین تحلیل نتایج و یافته های مدل های به کار رفته بیانگر این است که در تمامی دوره های مورد مطالعه، افزوده شدن شهرهای نوپا به مجموعه شبکه شهری استان در آن دوره، باعث کاهش شاخص تمرکز هرفیندال و نیز کاهش میزان نخست شهری استان گردیده است. به عبارتی افزوده شدن این شهرها به شبکه شهری منطقه، از میزان تمرکز نظام شهری منطقه کاسته و نخست شهری استان را نیز تعدیل نموده است. لذا، به لحاظ فضایی تاثیر مثبتی بر شبکه شهری استان داشته است.

جدول ۷: محاسبه شاخص تمرکز هرفیندال و نخست شهری نظام شهری استان خراسان شمالی

UPI(شاخص نخست شهری)			H(شاخص تمرکز هرفیندال)		
بدون احتساب شهرهای نوپا	با احتساب شهرهای نوپا	سرشماری	بدون احتساب شهرهای نوپا	با احتساب شهرهای نوپا	سرشماری
۰/۴۸۱	۰/۴۶۳	۱۳۷۵	۰/۲۳۱	۰/۲۱۴	۱۳۷۵
۰/۴۸۳	۰/۴۵۳	۱۳۸۵	۰/۲۳۳	۰/۲۰۵	۱۳۸۵
۰/۴۵۰	۰/۴۴۲	۱۳۹۰	۰/۲۰۲	۰/۱۹۵	۱۳۹۰

جدول ۸: محاسبه ضریب جینی و آنتروپی در سه دوره اخیر سرشماری در نظام شهری استان

ضریب آنتروپی جمعیت شهرهای استان			ضریب جینی طبقات جمعیتی نظام شهری استان		
بدون احتساب شهرهای نوپا	با احتساب شهرهای نوپا	سرشماری	بدون احتساب شهرهای نوپا	با احتساب شهرهای نوپا	سرشماری
۰/۸۱۳	۰/۸۰۵	۱۳۷۵	۰/۳۰۹	۰/۳۱۷	۱۳۷۵
۰/۶۲۳	۰/۶۱۴	۱۳۸۵	۰/۲۲۱	۰/۲۴۵	۱۳۸۵
۰/۵۶۰	۰/۵۹۹	۱۳۹۰	۰/۵۱۲	۰/۵۱۵	۱۳۹۰

بررسی نتایج محاسبات مربوط به مدل های آنتروپی و جینی نشان دهنده این مطلب است که تقریباً در تمامی دوره ها، با افزوده شدن شهرهای نوپا به شبکه شهری استان، نظام شهری منطقه مورد مطالعه به سمت عدم تعادل سوق پیدا نموده است.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

این امر، به عبارتی با نتایج و یافته های مدل های پیشین در تضاد خواهد بود. این امر بدان جهت است که در حقیقت با اضافه شدن تعدادی از شهرهای کم جمعیت به شبکه شهری منطقه، عدم تعادل بین درصد تعداد و درصد جمعیت شهرها بیشتر می شود. به بیانی دیگر، تعداد بیشتری از شهرهای کوچک سهم ناچیزی از جمعیت را به خود اختصاص می دهند که این به معنی تمرکز بیشتر شهری و کم اهمیت تر شدن مراکز شهری کوچک در تمرکز زدایی جمعیتی منطقه نیست

با توجه به یافته های تمامی مدل های به کار گرفته شده، می توان چنین استنباط نمود که شبکه شهری منطقه، در طول تمامی دوره های مورد مطالعه، دارای وضعیتی نامتعادل بوده و شدیداً از پدیده ماکروسفالی متأثر بوده است. در چنین شرایطی اضافه شدن شهرهای نوپا به شبکه شهری منطقه مورد مطالعه، فقط توانسته است از شدت و سرعت این حرکت رو به عدم تعادل بکاهد و به علت کوچک اندام بودن شهرهای نوپای اضافه شده به شبکه شهری استان، این شهرها نتوانسته اند علاوه بر کند کردن این سیر قهقرایی، جهت آن را نیز تغییر دهند. هر چند بر اساس یافته های پیشین به روشنی مشخص گردید که با اضافه شدن این شهرها به مجموعه شهری استان، در تمامی دوره ها از شدت تمرکز و نخست شهری استان کاسته شده و منطقه مورد مطالعه به سمت تعادلی اندک متمایل گردیده است.

۷- نتیجه گیری و پیشنهاد:

نتیجه تجزیه و تحلیل داده ها و آزمون فرضیات تحقیق، مشخص نمود که سهم فرایند تبدیل روستا به شهر در افزایش خالص جمعیت شهری استان خراسان شمالی، رقمی کمتر از ۵ درصد میزان افزایش کل می باشد و اینکه روستاهای تبدیل شده به شهر توانسته اند تاثیر مثبتی در بسامان سازی فضایی جمعیت و تعدیل نظام سکونتگاهی منطقه داشته باشند. در رابطه با تحلیل نظام شهری منطقه مورد مطالعه نتایج حاصل از شاخص های ضرایب جینی طی سه دوره ی اخیر سرشماری و همچنین نتایج حاصل از ضرایب آنتروپی نشانگر اینست که، ضریب جینی در هر سال به سمت ۱ یعنی به سمت عدم تعادل حرکت کرده است و همچنین نتایج حاصل از تحلیل آنتروپی در مناطق مورد مطالعه نشانگر حرکت این شاخص به سمت صفر یعنی به سمت تمرکز بیشتر و عدم تعادل در منطقه می باشد.

لازم به ذکر است که با توجه به ماهیت دو ضریب یاد شده، نتایج حاصل از آن در رابطه با اضافه شدن شهرهای نوپا به شبکه ی شهری استان، با واقعیت تاثیرگذاری این فرایند در تعادل یا عدم تعادل نظام شهری تناسب چندانی ندارد و شاید بهتر باشد در این رابطه از به کارگیری شاخص های یاد شده پرهیز کرد درحالیکه نتیجه روشن تر این فرایند در شاخص استفاده ی شده ی دیگر یعنی مدل رتبه_ اندازه، مشهودتر و در انطباق بیشتری با واقعیت می باشد.

و در آخر بایستی این مطلب را یادآور شد که جهت کاستن از آثار منفی تبدیل روستا به شهر و تقویت جنبه های مثبت آن و برای اینکه روستاهای تبدیل شده به شهر بتواند در توسعه منطقه ای و ملی نقش موثری را ایفا کند و جایگاه مناسبی در سلسله مراتب نظام سکونتگاهی پیدا کند؛ تجدید نظر در تعریف شهر و تغییر در معیارها و ملاک های شناخت شهر از روستا از جنبه های مختلف اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی، کالبدی و مدیریتی و به تبع آن قوانین تقسیمات کشوری مرتبط با آن الزامی به نظر می رسد. همچنین جهت توفیق شهرهای نوپای ایجاد شده، توجه به زیرساخت ها و امکانات توسعه ای در این شهرها، گسترش خدمات حمایتی برای توسعه اقتصادی، بهبود ساختار فیزیکی، تقویت پایه اقتصادی شهر و ساختار اشتغال آنها ضروری و اجتناب ناپذیر خواهد بود.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

منابع و ماخذ:

- ۱- اکبری، نعمت اله؛ فرهنگ، شکوفه و مائده نجارزادگان؛ بررسی تاثیر پرداخت یارانه بنزین بر پدیده نخست شهری در ایران؛ مطالعات و پژوهش های شهری و منطقه ای؛ شماره سوم؛ ۱-۲: ۱۳۸۸
- ۲- امکچی، حمیده؛ شهرهای میانی و نقش آنها در چارچوب توسعه ملی؛ چاپ اول؛ تهران؛ مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران؛ ۱۳۸۳
- ۳- ایزدی خرامه، حسن؛ تبدیل روستا به شهر و نقش آن در توسعه روستایی مورد مطالعه: استان فارس؛ دانشگاه تربیت مدرس؛ رساله دوره دکتری جغرافیا (گرایش برنامه ریزی روستایی)؛ تهران؛ ۱۳۸۰
- ۴- مطالعات و پژوهش های شهری و ۴1385- تقوایی، مسعود؛ صابری، حمید؛ تحلیلی بر سیستم های شهری ایران طی سال های ۱۳۳۵ تا منطقه ای؛ شماره پنجم، ۵۵-۷۶: ۱۳۸۹
- ۵- تقوایی، مسعود؛ گودرزی، مجید؛ بررسی و تحلیل وضعیت شبکه شهری در استان بوشهر؛ جغرافیا و توسعه ناحیه ای؛ شماره ۱۳، ۱۰۹-۱۳۸: ۱۳۸۸
- ۶- حکمت نیا، حسن و میر نجف موسوی؛ کاربرد مدل در جغرافیا با تاکید بر برنامه ریزی شهری و ناحیه ای؛ چاپ دوم؛ یزد؛ انتشارات علم نوین؛ یزد؛ ۱۳۹۰
- ۷- داداش پور، هاشم؛ مولودی، جمشید؛ بررسی و تحلیل ساختار سلسله مراتب شهری در استان اردبیل فضای جغرافیایی؛ شماره ۳۴، ۱۰۲-۱۳۱: ۱۳۹۰
- ۸- amar.org.ir - درگاه ملی آمار ایران (۱۳۹۰-۱۳۳۵): نتایج سرشماری های عمومی کشور؛
- ۹- زنگی آبادی، علی؛ صابری، حمید؛ بررسی و تحلیل ساختار سلسله مراتب شهری ایران ۱۳۷۵-۱۳۸۵؛ تحقیقات جغرافیایی؛ شماره ۹۶، ۱۲۹-۱۵۲: ۱۳۸۹
- ۱۰- زیاری، کرامت الله؛ مکتب ها، نظریه ها و مدل های برنامه و برنامه ریزی منطقه ای؛ چاپ اول ناشر؛ انتشارات دانشگاه تهران؛ تهران؛ ۱۳۸۸
- ۱۱- سرایی، محمدحسین؛ محمد اسکندری ثانی؛ تبدیل روستاهای بزرگ به شهرهای کوچک و نقش آن در تعادل بخشی ناحیه ای مورد شناسی ریوش کشمیر؛ جغرفی و توسعه؛ شماره ۱۰، ۱۶۵-۱۸۲: ۱۳۸۶
- ۱۲- ضرابی، اصغر؛ موسوی، میرنجف؛ بررسی کارکرد شهرهای کوچک در نظام شهری و توسعه منطقه ای (مطالعه موردی: استان یزد)؛ مجله جغرافی و برنامه ریزی محیطی؛ شماره ۳۴؛ شماره ۲؛ ۱۸-۱: ۱۳۸۸
- ۱۳- طاهر خانی، حبیب الله؛ تبدیل روستاهای بزرگ به شهر نگاهی به یک سیاست؛ مجله شهرداریها؛ شماره ۵؛ ۲۱-۱۸: ۱۳۷۸
- ۱۴- عظیمی، ناصر؛ پویش شهر نشینی و مبانی نظام شهری؛ نشر نیکا؛ مشهد؛ ۱۳۸۱
- ۱۵- علیزاده، محمد؛ کازرونی، کاظم؛ سیاست ها، راهبردها، روند و ابعاد شهرنشینی در ایران؛ دفتر جمعیت و نیروی انسانی برنامه و بودجه؛ تهران؛ ۱۳۶۵
- ۱۶- فرهودی، رحمت الله؛ زنگنه شهرکی، سعید و رامین ساعد موچشی؛ چگونگی توزیع فضایی جمعیت در نظام شهری ایران طی سال های ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵؛ پژوهش های جغرافیای انسانی؛ شماره ۶۸، ۵۵-۶۸: ۱۳۸۸
- ۱۷- فنی، زهره؛ شهرهای کوچک رویکردی دیگر در توسعه منطقه ای؛ انتشارات آذرخش؛ تهران؛ ۱۳۸۸
- ۱۸- فنی، زهره؛ نقش شهرهای کوچک در توسعه منطقه ای مورد مطالعاتی: استان خوزستان؛ رساله دوره دکتری جغرافیای شهری؛ دانشگاه تربیت مدرس؛ تهران؛ ۱۳۷۵
- ۱۹- قرخلو، مهدی؛ عمران زاده، بهزاد و محمد اکبرپور سراسکانرود؛ مدیریت سرزمین و تحلیل شبکه شهری استان اردبیل طی دوره زمانی ۱۳۴۵ تا ۱۳۸۵؛ علوم جغرافیایی، ش ۱۱، ۹۷-۷۳: ۱۳۸۷
- ۲۰- Gregory, derek: Johnston, Ron: Pratt, Geraldine: Watts, Michael j. and Sarah Whatmore (2009): The dictionary of Human Geography (5th Edition); Blackwell Publishing;
- ۲۱- Mahdibeigi, Homeira; Mahdavi, Masoud and A. Alihosseini (2010); Transforming large villages into small towns and studying their role in rural development through Network Analysis Methodology;

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

- Rural district of Southern Behnam Arab (Javad Abad zone from the region of Varamin); Journal of Geography and Regional Planning Vol. 3(6), 158-168
- ۲۲-Mathur om prakash (1982); small cities and national development; united nations center for regional development.
- ۲۳-Owusu, George (2005); The Role of district capitals in regional development: linking small towns, rural-urban linkage and decentralization in Ghana; PhD. Thesis; Department of Geography; Faculty of Social Sciences and Technology Management; Norwegian University of Science and Technology;
- ۳۴-Tasi ,yu_Hsin (2005); Quantifying urban from : compactness versus sprawl; urban studies; Vol. 42; No.1; 141-161